

վերջին ուղղագրութեան հետեւելով՝ ըրած է «Թորգոմ»։ Թէ «տուն Թորգոմայ» Հայաստան չի նշանակեր, տարակոյտ չկայ մեզ համար. վասն զի բեւեռագրաց Թորգոմարիմուքագաքն, որ նոյն է Ս. Գրոց Թորգարմահանուան հետ, կապակազովկիոյ և Կիլիկիոյ մէջտեղը կիյնայ. — այդա թույլ-գա-րիմ-մոռ-շա-սպա-ստ մնորո թա-րա-դի = «Թույլ-գարիմուքագաքն» որ Թարալի երկրին սահմանին (վրայ է¹)»։ Թարալի երկրին՝ ըստ Ե. Շրպերի բնութեան՝ կապակազովկիան է². այսպէս և ծանօթ աշխարհագէտ Կիպերտի և Դիլլմանի կարծեօք՝ Թորգարմահ կը գտնուէր Հայաստանի հարաւային — արեւմտաւորում³. Ուստի «Թորգոմ, Թորգոման» և այլն՝ կապ չունին Հայոց հետ, ինչպէս կապ չունէր «Աքքանազ»։ Իսկ վրաց այն աւանդութիւնը՝ թէ իրենց նախահայրն կը կոչուէր «Թարգամոս», Հայոց հետեւողութեամբ շինուած պատմական կեդծիք մըն է։

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ

Ա Ջ Գ

Հ ՄԱՌՆ ԲԱՆԱԽԵՐԻՒՄ Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆԻ յօդուածին մի քանի կէտերուն վրայ բանախերի մը ըրած յաւորք ինչ ինչ դիտողութիւններն եւս կը ղենեմք զորս փութացինք յեղ զԵրայիշեալ Յարգոյ Յօդուածագրին. և սա հատկութեամբ ընդունելով զանոնք, նոյն շիտողութեանց իւրաքանչիւր մասանց պատասխանեց, փափաքելով՝ որ թէ՛ դիտողութիւններն և թէ՛ իրեն տուած պատասխանները ի Բագմալիպի հրատարակութիւն, որպէս զի, եթէ և այլ բանասեր ունենան առարկելու ինչդերներ վերայիշեալ յօդուածին դէմ, առձեռն գտնեն

1. Արձանագրութիւն Սենեքերիթայ ի Կ. Պոլսոյ տուչ 17-19։ Այս Սենեքերիթ անունն ալ՝ «Սենեքերիթ»՝ ձեռով, սխալ ընթերցման արդիւնք է. վասն զի երբայական բնագիրն ունի՝ 𐎧𐎡𐎢𐎣 (Սանեկերիթ), հիշէ ինչպէս կը կարգանք բեւեռաձև արձանագրութեանց մէջ՝ Սիմախ-երիթ։ Արդ բացարձակապէս յոյնը կամ սխալ կարդացած է, կամ սխալ զրգարի մը հետեւած, որ յառաջ եկած է վերջին (քեր)

իրենց դիտարութեանց պատասխանները։ Արդ մենք յարգ. Յօդուածագրին փափաքը կատարելով՝ միտնգումայն բանախերաց ալ այս մասին մէջ ուսումնասիրելու հետաքրքրական նիւթ կը մատակարարենք. վասն զի Յօդուածագրին պատասխանները լի են հմտութեամբ, թէպէտեւ մենք եւս յամենայնի համամիտ չենք իրեն։

Ի ՄԱՐԱՐ.

Գ Ի ՏՈՂԱԿԻ Փ Ի Խ Ե Ք

«ՀԱՅԳ Ս. ԳՐՈՑ ՄԷՋ» յօդուածին

Պր. Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆԻ

Հետեւեալ համառօտ դիտողութիւններով՝ ոչ եթէ բնադատել կ'ուզեմ Պր. Բասմաջեանին յայտնած նոր կարծիքը, այլ ցուցնել լոկ թէ իւր փաստերն՝ համոզելու չափ զօրաւոր չեմ գտներ։ Արդ 1. Համամիտ չեմ ըսելու թէ, Երեմիայի ժամանակ... Միմիսի անոռամբ միայն ծանօթ էր Հայաստան. վասն զի յիշատակութիւն չկայ ուրիշ տեղ Սուրբ Գրոց մէջ Միմիսի կոչման այլ ընդհակառակն Արարատ անուամբ ծանօթ էր Հայաստան, և գարձեալ, որովհետեւ Սուրբ Գրոց և կամ Երբայեցոց տոմարութիւնն է զՀայաստան ոչ նման միւս ազգաց Արմենիա անուանել՝ այլ Արարատ, իմանալով ամբողջ աշխարհէ։ Այսպէս Երեմիոց գրոց մէջ, Ը. 4. կ'ըսէ երբայական բնագիրը. «Եւ հանդես տապան... ի վերայ լիբանց Արարատայ». ինչպէս նաեւ սամարացին, եթմանանիցը և մերը. մինչ լատին և ասորի թարգմանութիւնք Արմենիա դրած են։ Դարձեալ, Ե-

տառին՝ 𐎧 (միմ) տառին հետ ունեցած փոքր ինչ նմանութիւնէն, որով և յոյնը դրած է՝ Σεναχηριբ. Իսկ ուրիշ մատենագիրք ճշդիւ կը ղենեն Σεναχηριβος (Յոսիսպոս) և Σεναχηριβος (Հերոգոսոս)։

2. Keilinschriften und Geschichtsforschung. Giessen 1878, էջ 157։

3. Delitzsch, Wo lag das Paradies? Leipzig 1881, էջ 246։

ռայեայ գրոց մէջ, ԼԷ. 38. երբայական բնագորին և լատին թարգմանութեան մէջ կը գրուի Ալլարամեքայ և Սարաուրայ համար թէ, « փախեան յերկիրն Արարադ ». իսկ եօթանասնիցն, ուսկից և մերն կը գնին. « Գնացին փախստական ի Հայս » : Նոյնը պատմելով Դ. Թագ. ԺԹ. 37. համարին մէջ, երբայական, արաբացի, եօթանասնից, ինչպէս նաեւ մեր թարգմանութեան մէջ կը գրուի, « Զերծան յերկիրն Արարատայ », իսկ ի լատ. « Յերկիրն Արմենիոյ ». նաեւ Բերոս բաղկացի յԱրմենիա կը գնէ անոնց փախուստը, զոր կը յիշէ Յովսեպոս (Հնախ. Գիրք Ժ. Գլ. 4) :

2. Եւ որոյ բնակիչը (Հայք) ետքէն ճշտեցան « Արարատեան քաղաքոտքեան և Աքաճագեան գեղին » . . . և ետ : — Հոս յարգոյ Յօդուածագիրն կ'ընդունի ուրեմն՝ որ Արարատեան թագաւորութիւնն և Աքաճագեան գեան գունգն այնչափ մերձաւոր ցեղեր ըլլան, որ Հայք կարենան ձուլուիլ իրենց հետ և ձեւացընել զԱրմէնիա. արդ Բնչ գտուաւ թութիւն կայ համարելու զանոնք արդէն իսկ մի մի գաւառներ Հայ երկրին, ինչպէս որ Ժմացած են ցարդ մեկնիչը սուրբ Գրոց, սրոց հրաւեր կը կարգայ մարգարէն, զալ միանալ ալի ազգաց զօրութեան և ալ իշխանութեանց հետ, կործանելու համար գրաբերն. որ և յիրաւի կատարուեցաւ Կիւրոսի Աստուծոյ օծելոյն ձեռքով. և ազգային պատմութիւնը կ'ըսէ մեզ թէ Կիւրոս երբ առաւ զԲաբելոն, Տիգրան Ա. ալ իրեն օգնութեան գնաց (Խորեն. Ա. ԻԴ) :

3. Նոյն կարծիքն, այն է թէ Արմենիա անունը Հար—Միսնի անուններէն ձեւացած է, արդէն իսկ հերքած է Հ. Ղուկաս Վ. Եւն. ձեռնանի Հնախօսութեան Հայաստանի, (Հտ. Ա. էջ 5) հակառակ Պօշարի բերած կրկին վկայութեանց (Աշխարհապրութիւն սրբազան. զիրք Ա. զԷ. 3. թղթ. 20). յորոց մին է Երեմիայի վերայիշակաւ տունը և միւսն Ամոնիայ Դ. 3 տունը. վերջոյս համար, Եօթանասնից՝ որով և մեր մէջ եղած ընթերցուածք « Անկանիցեք ի լերինն Ռեմանայ », լատիններէն կը գնէ ի յԱմօն, Յովնաթան րաւ :

բունդին բացատրութիւնն՝ « Յայնիոյս քան զԵրինս Ամենիոյ ». Սիմաբոս՝ յԱմենիա. որուն համար կը գրէ Թէոդորետոս, թէ Սիմամաբոս Ամօնան անունը Արմենիա թարգմանեց, Ակիւղասայն կը գնէ ի յեանն Ամօնա. Թէոդորտինին ի յեանն Մօնա. և Հեւրոնիմոս, ի տեղիս Արմենիոյ որչ կոչին Ամօնա. և յետոյ կը գրէ. ի յԱմօն յեւրինս Արմենիոյ, որ սահմանակից են Մարաց և Պարսից : Որով Պօշար՝ Արարատ լեռը նոյն կը գնէր Միսնի լեռան հետ — Կայ ուրիշ կարծիք մ'ալ որ Aram և Minni անուանց միութենէն առաջ եկած կը գնէ. (Migne, բառարան Ս. Գրոց Հտ. Գ. էջ 456), թէպէտեւ Arménie անունն մէջ ալ նոյնն (Հտ. Ա. էջ 587) Har-Minni, montagne des Minéens, յիշել զանց չ'ընէր. — իսկ թէ հար է Միսնի. Նիկողայոս զամանակացի, պատմիչ ժամանակակից Օդեսոս կայսեր, նոյն կը համարէ Միսնիացի հետ, զոր մէջ կը բերէ Յովսեպոս (Antiq. lib. I, c. IV. p. 10. B. C.) : Եւ Միսնիէ համար կ'ըսուի, « Սոյն բաղր առաջին անգամ կը հանդիպի Ս. Գրոց մէջ, տարաբանակաւ ըլլալով ԽԴ. 9 սաղմոսի երբայական ընթերցուածք. մին է Հայաստանի գաւառներէն, և բոս Niebuhrt, նոյն երկրին երկրորդ վիճակը » : (Մեկն. Երեմ. էջ 320. Par M. l'abbé Trochon) :

4. Անհաւանական կը տեսնուի թէ, Արարատ և Միսնի անուններէն, և այն՝ պարսիկ ազդեցութեան տակ, ձեւացած ըլլայ Արմենիա կամ Արմին անունը. նախ որ, եթէ Միսնի թագուեցաւ ժամանակի և բունութեան աւերակաց տակ, սակայն Արարատ միշտ ծանօթ մնացած է օտար և ազգային պատմաց. և պարսիկ տիրապետութիւնը չ'էր կրնար երկար տեւել նոյն երկրի վրայ՝ իրաւուն հետ ձուլուելու չափ, քանի որ ինքն իսկ Աղեքսանդրու որոյն մեծազոյն հարուածն առաւ :

5. Յարգոյ Յօդուածագիրն կ'ըսէ. « Ամօնան Ս. Գրոց մէջ « Արարատ » ձեռնով կիրարկուորիւնը՝ մտած է ոչղապի Ասորեստանցիներէ, բայց ինչ նոյնպէս չի տեսնուիր, վասն զի, Մովսէս երբ իւր հնգամաստանը

զրեց, կրած չէր ասորի լուծը, և սակայն կը յայտնէ՝ թէ ասպանն յԱրարատ իջաւ, թէ պետեւ չըլլայ մերս Արարադ (որ ստորդ չէ դեռ)։ — Եւ յաւելունք իբր ի ծանօթութիւն Արարատ անուան ծագման. Շրտեր, ի Գանս, ձարանի արաման լեզուի, Արարատ աւունը կը ստուգաբանէ Արայի արատ, իբր թէ զեղեցիկն Արա հոն արատաւորեցաւ, իւր մեանելովն։ Կամ ինչպէս կը կարգանք, (Այրարատ, Տեղագրութիւն էջ 11) արաբացի րեւ = պարտաձմ յաւելուածով առաջ եկած։ Նոյն Վ. Հ. Ալիշան առաջ կը տանի խօսքը և հաւանական կը համարի Արայի ժամանակ և իւր անդ բնակիչսն պատճառաւ, ընդունիլ սոյն կոչումը. և ի սկիզբն իւր գրոց «Արարատ քանդակիչ է աշխարհագրական անուանց երկրի վերածնելոյ մահաւոր ի կենսաւ լի մկրտութեամբ ջրհեղեղին»։ Օտարազգի մեկնիչք, կ'ըսէ, երբայական լեզուի մէջ փնտռելով անուան նշանակութիւնը, համարեցան զայն «Անեթը սասանման», այլք հմտագոյնք՝ «Հարահարա» = լեռնի լեռանց բառը գտան, յարմար նոյն երկրի լեռնոտ գրից։ Իսկ նոր բանասէրք բռնեաւ գիրներու մէջ կարգացուած «Հոթ-արտա» = աստուածային հուր կամ հրաբուդն, բառով իմացան զԱրարատ, և զանգիկ լեզուով ստուգաբանելով «Անորա-արտա» (Նիպուր գերմանացի)։ մանաւանդ որ մարդու բնականութեան նախնական երկիրը, սանսկրիտ հին գրոց մէջ «Արիա-վարդա» կը կոչուի (բառ Ուիլյամսի) Արեաց երկիր նշանակելով. և այս՝ բռնեալքանկալաց վրայ կարգացուածներն աւելի հաւանական կը տեսնուի։

Կը գնենք հոս Երեմիայի յիշած երեք անունները հանգերձ ծանօթութիւններով, քաղելով ի բառարանէ Wilhelm Geogonius', *Hebräisches und Aramaisches Hand Wörterbuch...*, (Leipzig, 1895)։

Ի՞նչ Միննի) Երեմ. 51, 27. Անուն գաւառի մը, ըստ Ասոր. և Թարկուսի, Հայաստանի մօտ, սակայն աւելի՝ միայն ասոր մաս մը. ուր ԵՂՔԱ (Արարադ) մերձաւոր աւունանուած է։ Նաեւ բռնեագիրներու մէջ Mannai (Մաննայ) մաս. մ'է Հայաստանի։

Ի՞նչ Միննի (Ասքնադ). — (Բռնեագր. Աշգուղա?). Անուն հիւսիսային Ասիոյ ժողովրդեան մը, որ Գոմերէն յառաջ եկած պիտի ըլլայ։ Յերեմիա ԾԱ. 27, կը նշանակէ Արեւմտեան Հայաստանի ցեղ մը։

ԵՂՔԱ (Արարադ). — (Ասոր. Արարատու). Անուն հայ գաւառի մը, ի մէջ Արաքս գետոյ և Վանայ և Ուրմիոյ լիճներու, որ դեռ այժմ հին անունը կը կրէ, և լի է լեռներով, նաեւ կ'իմացուի բովանդակ Հայաստանի համար։

6. Ասքննէզ, երբայեցերէն Ի՞նչ Միննի (Աշգնադ), Վուլկ. Asphenez, Թէւոք. Ἀσφαζέζ. Եօթանասնիցը 'Aδισδορί (Ո. Հերոնիմոս 'Αβριεδορί կը կարգար, իսկ Մոնֆրեդն 'Αβριεδορί)։ Ասորեբնի մէջ երկու անուններն ալ կը գտնուին, «Ասէ թագաւորն ցլխփազ ներքինապետ, որ և Արեւելք իշխան ներքինաց»։ Անունս ասորեբնի ըլլալով, անօգուտ է անոր ստուգաբանութիւնը փնտել երբայեցերէնի մէջ. — Իսկ ըստ Hüdigerի կը ձեւանայ պարսկերէն Ասպ ձի, և սանսկրիտ Նազա, լատիներէն nasis, քիթ բառն, անշուշտ ակնարկելով Կիմացոյն մասին տձեւութիւն։

7. Կարելի չէր՝ որ սուրբ Գրոց նախնական բնագիրը այս ուղղագրութեան հետ տեսէր. մասն զի Մովսէս, գրիչ Հնգամաւանին, Գրիստոսէ 1500 տարի առաջ ապրեցաւ, և յԱստուածաշնչի յօժար կը յիշուի Աքքանցը անունը։ Պ. Յօգուածագիրք սխալ գրութիւններ, մոռացումներ ենթադրելով կ'ուզէ տապալել առանց պատճառի աւանդութեան մը պատուարը։

8. Նոյնը կարելի է ըսել Թորգոմ աւանան համար, որ Աքքանագն աւելի ընտանի և սրբազան եղած է Հայոցս համար, որոնք երգած են ցարդ. «Որ զիսաւան անգիտութեան Հայաստանեայց լուծեր, զիմաստութեան ծագեալ զլոյս օրովս որդւոց Թորգոմայ», Սուրբ Մահակայ համար. և այլուր, ի շարականի թարգմանչաց, «Որ երկու բաւմբը սուրբ լուսաւորչօք տանս Թորգոմայ»,

և այլ ուրիշ տեղեր: Արդ այս տոռն թոր-
գոմայ ըսածը շատ հաւանական է որ Հայք
էին, վասն զի ի մարգարէութեան Եղեկիէի
ԼԸ. 6 կ'ըսուի. «Տունն թորգոմայ ի ծագացն
հօրս ըսել եթէ Կապաղովկիայ և Կիլիկիայ
մէջ ըլլար: Դարձեալ մարգարէին միւս յի-
շատակութիւնը, ի՛. 14. «Ի տանն թոր-
գոմայ ձիովք և հեծելովք և ջորովք լցին
զվսմառս ըս» կը հաստատուի նոյն իսկ ի
պատմութենէ, թէ քանի հարուստ էին Հայք
երկվարաց կողմանէ, ամ ըստ ամէ հազա-
րաւորներ իբրեւ տուրք տալով Պարսից Ար-
քայից Արքային:

Վերոյիշեալ երբայեցներէն բառարանը թոր-
գոմ բառին առջեւ այսպէս կը դնէ. ԹՈՂՈՂԱՆ
(թորգարմա) ԵՄ. Ժ. 3. ԹՈՂՈՂԱՆ (թոր-
գարմա) Ա. Մնացորդաց Ա. 6 ԹՈՂՈՂԱՆ ԵՄ
(պէյթ թորգարմա) Եղեկ. ի՛. 14. ԼԸ. 6.
— Անուն հիւսիսային աշխարհի, ուսկից ըստ
Եղեկիէի ձիեր և ջորիներ ի Տիրոս կը տա-
րուէին ծախուելու համար: Եթմանասունք
կը դնեն ծորչաւ, ծորչաւ, ծորչաւ. եր-
բայական օրինակ մը ԹՈՂԱՆ (թորգոմա):
Բուն Հայաստան է:

ԲՆԱՇԽԱՐՀԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆ

(Շար. տես էջ 118)

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ, ԳԻԽԻՄԻ կամ Հն. ԿՈՒ-
ՄԱՅՐԻ. ԳՂ. ALEXANDRAPOL. Ռ. Але сан-
дрополь. — Գլխաւոր քաղաք համանուն
գաւառի, Շիրակայ (Այրարատ) արեւելեան
մասին մէջ. արեւմտեան կողմէն երկու վերստ
հեռաւորութեամբ խոխոշալով դէպ ի հարաւ
կը վազէ Ախուրեանը. հարաւային արեւե-
լեան կողմն է Երեւանը 125 հազարամեղր
հեռու, և 65 հզոր. դէպ ի հարաւային ա-
րեւմուտք կ'իյնանայ Կարբը: Քաղաքին հիւ-

սիս—արեւմտեան կողմերը զեռ կը տեսնուին
հին և խաբխուլ տանց ճիւղերը, նախնի
Կուկայի կամ Գիւմրի զիւղին 774 թուին:

Արտաւազ Մամիկոնեանը Արարացոյց
հարստահարութենէն նեղուելով, Նախարա-
րաց ոմանց հետ միաբանելով, և Գրեհի
մէջ իր զօրաց մեծ պատրաստութիւն տես-
նելէ վերջ, «... հասանէր ի գաւառն Շի-
րակ ի զիւղն Կուկայի, և սպանանէր զհա-
մանատար հարկին: Եւ որ ինչ գաւառներ ի
ձեռին նորա տեսալ՝ համբառնայր ամենայն
տամբ իւրով. զնայր ի կողմանս Վրաց աշ-
խարհին...»: Թ. Խօշպանաց, չգիտեմ ինչ
հիմամբ գիւղին անունն հետեւեալ ստուգա-
բանութիւնը կ'ընէ. «Գիւմրի բառը կրճա-
տուած է Գոռնարի բառից, որովհետեւ սա
եղած է զօրաց գումարման տեղ Գաղիկ ար-
քայի ժամանակ, որ նստում էր Անի քա-
ղաքումը»: Գիւմրին ժամանակի զանազան
շրջանաց մէջ փոփոխակի Հայերէն անցած
է Պարսից, Վրաց, Թրքաց ձեւերը. որուն
1828ին վերջնական կերպով տիրեցին
Ռուսը հանդերձ իրեն շրջականերով: 1830ին
Կարեն, Կարսն, Պայաղտիսն և Բաղէշն
Ռուսաց բաժինը զաղծնող Հայ ժողովրդոց
մէջ մնար, տեղայն գրից յարմարութիւնն
տեսնելով՝ այստեղ ընտրեց իրեն երկրորդ
Հայերնիք, և հզօր պետութեան թեւակու-
թեամբ, փողոցներու և թաղերու բաժնելով
հին Գիւմրիի մօտ զանուած դաշար, քիչ
ժամանակի մէջ սկսաւ շէննալ և քաղաքի
կերպարանը աճուպ. և երբ 1836ին, գրեթէ
1 վերստ քաղաքէն հեռու դէպ ի արեւմուտք,
հանդիսով հիմն ձգեցին ամուր բերդին Կար-
սի և Օսմանեցոց զօրութեան դէմ կենալու
համար, դեռ տակի բարգաւաճեցաւ, և ան-
կից վերջ Ռուսաց կայսրուհւոյն անուամբ
կոչուեցաւ Ալեքսանդրապոլ: Քաղաքս իւր
այժմեան արտաքին զիբրով, գեղեցկութեամբ,
կանոնաւոր փողոցներով, բաւական փսաւ-
ւոր շէնքերով, բազմամարդութեամբ, օր աւուր
բարգաւաճող վաճառականութեամբ՝ մանա-
ւանդ նոր երկաթուղւոյ շնորհիւ, Կովկասու
առաջնակարգ և Հայաշատ քաղաքներէն մին
կրնայ համարուիլ: Իւր շինութեանց տակի
գեղեցկութիւն և հրապուրիչ տեսք առուող են